
קאין—פרק בהגירה ובהתיישבות יהודים בעולם החדש במאה הי"ז(גילויים חדשים)

Author(s): צ' לוקר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46, חוברת א (תשמ"ג), pp. 107-116

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037806>

Accessed: 04/12/2011 16:40

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

קאָן — פרק בהגירה ובהתיישבות יהודית בעולם החדש במאה הי"ז (גילויים חדשים)

מאת צבי לוקר

בעקבות כיבושים בעולם החדש במאה הי"ז הגיעו לאמריקה הדרומית — שנקראה אז 'היבשת הספרדית' — ולאי אמריקה המרכזית (איזור הים הקאריבי) המתיישבים הראשונים, ששלחו המעצמות הימיות העולות של אותם הימים: הולנד, אנגליה וצרפת. מטרתו הטבעית של הזרם הראשון של המתיישבים האירופים, היו חופי ברזיל (רסיפה) וגוויאנה, השייכת לאגן האמאזונאס. תנועה זו, שעיקרה התיישבות חקלאית, נתאפשרה רק הודות לקרבות ולכיבושים מידי 'הבעלים הבלעדיים' של כל השטחים הללו — הפורטוגזאים, ובמקצת גם הספרדים.¹

ביוזמת שלוש המעצמות החדשות נטלו גם יהודים חלק בתנועת הגירה זו, כבר מראשיתה: לאחר כיבוש קטעים מן החוף האטלנטי של ברזיל בידי ההולנדים בשנת 1624, התארגנו שתי קהילות יהודיות באיזור רסיפה, הידוע גם בשם פרנאמבוקו, האחת בבירה עצמה (ק"ק צור ישראל) והאחרת במאוריציאטס הסמוכה (ק"ק מגן אברהם). הובאו לשם ספרי תורה ונקלטו רבנים מנוסים — החכמים יצחק אבוהב ויעקב ששפורטש מקהילת-האם שבאמסטרדם.²

1 מעין חלוקה אנכית בין שתי המדינות המגלות והכובשות, פורטוגל וספרד, נעשתה בשני חוזים ביניהן, בשנת 1479, ובשנת 1494. הסכמים אלה, שחתמו את הגבול בקו האורך 57 מערב לגריניץ', אף 'נתקדשו' על-ידי האפיפיור אלכסנדר ה-VI בבולה שלו 'Inter Coetera', וזה היה הבסיס להתנגדות העקרונית לכל כיבוש או תפיסת טריטוריה על-ידי מעצמה אחרת כלשהי. קיימת ספרות עניפה לגבי התקופה. ספר אחד המתאר, נכונה ותמציתית, את היריבות בין הספרדים והפורטוגזאים לבין 'המדינות החדשות' באמריקה, דהיינו אנגליה, הולנד וצרפת — מחד גיסא, ובין המדינות המערב-אירופיות הנזכרות לבין עצמן — מאידך גיסא, הוא ספרו A.P. Newton, *The European Nations in the West Indies 1493-1688*, London 1933 (repr. 1966).

2 על השתתפות היהודים בפעילות ההולנדית בברזיל, שחלה בין השנים 1624–1654, נתפרסמו מחקריו של ארנוולד ויזניצר. ראה: A. Wiznitzer, *The Jews in Colonial Brazil*, New York 1960; וההוצאה הפורטוגזאית: H. Watjen, *Os Judeus no Brasil Colonial* São paulo 1966. עיי' גם: H. Watjen, *Das holländische Kolonialreich in Brasilien*, Gotha 1921; C. R. Boxer, *The Dutch in Brazil 1624-1654*, Oxford 1957; I. S. Emmanuel, 'Seventeenth Century Brazilian Jewry, A Critical Review', *AJA*, XIV (April 1962), No. 1, pp. 32-68. שני מאמרים חשובים של פרופ' הרמן קלנבנץ נוגעים לעניין זה, והם: H. Kellenbenz, 'Einige Aspekte der Wirtschafts-und Sozialgeschichte von Brasilien', *Vierteljahrbuch für Geschichte und Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Latein-Amerikas*, I (1964), pp. 49–61; 'Der Brasilienhandel der Hamburger Portugieser zum Ende des 16 und in der Ersten Hälfte des 17 Jahrhunderts', *Coloquio Internacional de Estudios Brasileiros*, Actas, V, II Lisboa (1957) 1960.

כאשר שבו הפורטוגאלים וכבשו את רסיפה בשנת 1654 הקיץ הקיץ על המושבה ההולנדית בטריטוריה הברזילאית, ומרבית המתיישבים ההולנדים – קלוניסטים יהודים – נטשו את המקום. חלק מהיהודים חזר להולנד, אך היו שנשארו בעולם החדש ונדרו צפונה. כך אירע, שיהודים בעלי ניסיון חקלאי מברזיל הפליגו למושבות ההולנדיות החדשות, דוגמת קבוצה אחת מ'פליטי ברזיל' שהגיעה באונייה הצרפתית 'סאינט-קאתרין', בספטמבר 1654, לניו-אמסטרדם, והיוותה גרעין לק"ק 'שארית ישראל'. יהודים פורטוגאלים-ספרדים אכן היו הקבוצה המאורגנת הראשונה שתקעה יתד בצפון-אמריקה.³ לתופעה זו, אף שאינה נוגעת ישירות לעניינינו, יש חשיבות כרקע לדיון להלן. שכן, התנסותם של היהודים שבאו מברזיל בשהות באקלים הטרופי, בעבודת האדמה, ביחסים עם השבטים האינדיאנים,⁴ בניקוי יערות-עד ובעיבוד קני-סוכר, עמדה להם מאוחר יותר במקומות החדשים שבהם מצאו מקלט והתיישבו: על חוף גוואיאנה ההולנדית, וכן באיים קוראסאו וארובה (Aruba), ובאיים אחרים (בריבונות הולנדית) בים הקאריבי.⁵ יהודים ספרדים-פורטוגאלים נטלו חלק גם בתנופת הכיבוש וההתיישבות הקולוניאלית הבריטית. המושבה הבריטית הראשונה שבה הוקמה קהילה יהודית היא בארבאדוס.⁶ גם באזורים שבשליטת צרפת התיישבו יהודים. אחדים מפליטי רסיפה הגיעו לאיים גואדלופ ומארטיניק. בגואדלופ לא הניחום לרדת מן האונייה, וממארטיניק גורשו לאחר זמן בעקבות תביעתם העקשנית של המיסיונרים הישועים.⁷ פרט לפליטים אלה הגיעו לאזורים

- 3 עד היום לא נסתיים הוויכוח באשר לכיוון שממנו באה הספינה 'סאינט קאתרין' לאמסטרדם החדשה, אולם כפי הנראה הגיעה מהאי מארטיניק שבחלקו הדרומי של הים הקאריבי. מכל מקום, זו היתה הקבוצה המאורגנת הראשונה שהתיישבה במושבה ההולנדית דאז. קבוצה זו שימשה יסוד ליהדותה הגדולה של ניו-יורק. ראה: S. Oppenheim, 'The Early History of the Jews in New York, 1654-1664, Some New Matter of the Subject', *PAJHS*, XVIII (1909), pp. 37-46, 53, passim; A. Wiznitzer, 'The Exodus from Brazil and Arrival in New Amsterdam of the Jewish Pilgrim Fathers 1654', *PAJHS*, XLIV, 2 (1954), pp. 80-97; E. & F. Wolff, 'The Problem of the First Jewish Settlers in New Amsterdam: the Problem of 1654', *Studia Rosenthaliana*, XV, 2 (1981), pp. 169-177
- 4 תופעה צדדית ומעניינת כשלעצמה היא העובדה, שיהודים כגון יעקב ראבע (או רבי) בברזיל ושמואל כהן בקוראסאו ידעו כבר אז שפה אינדיאנית מקומית, ושימשו מתורגמנים למפקדת הכוחות ולממשל הקולוניאלי. ראה: ויזניצר (לעיל, הערה 2), מהדורה אנגלית, עמ' 104; מהדורה פורטוגאלית, עמ' 91; הנושא ראוי לדיון נפרד.
- 5 על ההתיישבות היהודית תחת השלטון ההולנדי ראה: I. S. & S. A. Emmanuel, *History of the Jews of the Netherlands Antilles*, Cincinnati 1970, 2 Vols.
- 6 ראה: W.S. Samuel, 'A Review of the Jewish Colonists in Barbados in the Year 1680', *TJHSE*, XIII (1932-5), pp. 1-111. בכיבוש הבריטי של ג'מאיקה (1655) שימש קברניט ששמו Sampoer Sabbather נווט ראשי. חוקר בריטי טוען שהיה יהודי. ראה: R. Coulthand, 'The Inscriptions on Jewish Gravestones in Jamaica', *Jamaica Journal*, II, 1 (1968), p. 8. ב-*Jewish Chronicle* 1.4.1855 על-ידי Lionel Simmondo מעלה אפשרות, שהמדובר בשיבוש שם ספרדי נפוץ: קאמפוס. וראה גם J.A.P.M. Andrade, *A Record of the Jews in Jamaica from the English Conquest to the Present Time*, Kingston 1941, p. 1
- 7 הפטרון של גואדלופ, הוואל (Houel), סירב להרשות לפליטים לרדת מספינתם, ואילו מושל מארטיניק,

שבשליטת צרפת יהודים ואנוסים מהקהילות הפורטוגאליות שבדרום-מערב צרפת, ובעיקר מבורדו ומבאיון⁸. הדיון שלהלן ב'יוזמת קאין', הינו סעיף בפרק שלא נחקר דיו — הנוכחות היהודית במושבות הצרפתיות באמריקה.

הזיכיון ('פריבילגיה') ליישוב באי קאין שבדרום חופה של גוואיאנה ניתן בשנת 1659, מאת החברה-ההולנדית-להודו-המערבית (West Indische Companie) לדויד נשיא, ממתיישיביה הראשונים של סורינאם (או גוואיאנה הבריטית וההולנדית)⁹. נשיא רכש את ניסיון ההתיישבות שלו באזוריה הטרופיים של ברזיל והביא עמו למקום, בשנת 1660, קבוצה שמנתה מאה יהודים לערך, מיעוטם מסורינאם ורובם יהודים ספרדים מליורנו שבאיטליה¹⁰.

דו־פארקה (du Parquet), קיבל אותם זמנית, ואף ניסה להחזיקם במקום. שרידי התיישבות זו קיימים עד היום ברובע הברזילאי של פורט-דה-פראנס, בירת המושבה. מספר יהודים השתרו באי זה, אם כי רובם המשיך לנדוד צפונה בים הקאריבי. הם גורשו מן המקום בשנת 1683, אחרי מאבק ממושך בין המיסיונרים הישועים לבין השלטונות האזרחיים. ראה: A. Cahen, 'Les Juifs de la Martinique au XVIIe Siècle', *REJ*, III (1881), pp. 93-122, על פרשה זו אנו מקווים לדון בנפרד, על-סמך מסמכים חדשים שמצאנו בארכיון הלאומי בפאריס.

8 על ה'אומה הפורטוגאלית' (Nação Portuguesa), דהיינו הקהילה בבורדו, ראה מאמרנו: 'מקהילת אנוסים לקהילת קורש — עיצוב דמותה של קהילת בורדו במאה הי"ח', ציון, מב (תשל"ז), עמ' 49–94; על הקהילה האחרת, ק"ק 'נפוצות יהודה' בבאיון, ראה: H. Leon, *Histoire des Juifs de Bayonne*, Paris 1896. וכן עבודת הדוקטור של ז'ראר נהון (בכתב-יד, בארכיון הכללי לתולדות העם היהודי בירושלים), Gérard Nahon, *Communautés Judéo-Portugaises du Sud-Ouest de la France, Bayonne et sa région, 1684-1791*

9 כדי להבהיר מעט את התמונה הפוליטית המסובכת בגוואיאנות שעברו מיד ליד, כדאי לציין כי בשנים אלה היה אגן הנהר סורינאם בגוואיאנה הצפונית בשלטון בריטי (הועבר לשליטה הולנדית בשנת 1667), ואילו יתר חלקי גוואיאנה הוחזקו על-ידי ההולנדים. הרשיון להתיישבות בקאין ניתן על-ידי מנהלי החברה ההולנדית להודו המערבית באמשטרדם ב-12 בספטמבר 1659, וההתיישבות עצמה נתבצעה בסתיו 1660, כפי שעוד נראה להלן. נוסח הרשיון התפרסם לראשונה בחיבור קולקטיבי בשם 'מסה היסטורית', שנכתב על-ידי פרנסי הקהילה בסורינאם, ובראשם המשכיל והרופא שמואל בן דויד נשיא: *Essai historique sur la Colonie de Surinam*, I-II, Paramaribo 1788; המ'סה' תורגמה להולנדית באותה תקופה. וראה גם תרגום אנגלי: J. R. Marcuse & S. F. Chyet (eds.), *Historical Essay on the Colony of Surinam*, Cincinnati — New York 1974

10 תיאור מפורט של תוכנית ההגירה וההתיישבות בקאין לפי פריבילגיה שהוענקה לדויד נשיא על-ידי החברה-ההולנדית-להודו-המערבית, וביצועה בהשתתפות יהודי ליורנו, ראה: S. Oppenheim, 'An Early Jewish Colony in Western Guiana, 1658–1666, and its Relation to the Jews in Surinam, idem, 'An Cayenne and Tabago', *PAJHS*, XVI (1907), pp. 95-186; וכן: 'An Early Jewish Colony in Western Guiana: Supplemental Data', *PAJHS*, XVII (1909), pp. 53-70 [להלן: אופנהיים ב']. בשני המאמרים נזכר מספרם של יהודי ליורנו שהשתתפו ביוזמת ההתיישבות: 152 יהודים. כן נזכרות (אופנהיים ב') שתי קבוצות אחרות של בני ליורנו שהתיישבו בשנים 1658–1659 בגוואיאנה הצפונית. אולם דומה, שהמידע על השתתפות יהודית במפעל הקולוניאטורי בגוואיאנה הצפונית מעורפל מכדי לצייר תמונה היסטורית ברורה. לעניין זה ראה גם: G. Edmundson, 'The Dutch in Guiana', *English Historical Review*, XVI (1901), pp. 133, 138, 160 כי מתיישבים יהודים הגיעו בשלושה גלים, מאביב 1658 ועד שנת 1660. תחילה הגיעו לאי טובאגו (Tobago) ואחרי כן עלו לחוף. לדבריו הקיפו לפחות שנים מגלי ההגירה הראשונים את פליטי

במחצית השנייה של המאה ה־17 היגרו יהודים לא מעטים מליוורנו לאמריקה הרחוקה, ולאזורים אחרים בעולם. קהילת ליוורנו זכתה בתקופה זו לשגשוג ולגידול מספרי מתמיד¹¹. חלק מתושביה החדשים היו פליטי אוראן שבאלג'יריה (שבה נרדפו יהודים אחר כיבושה על־ידי הספרדים בראשית המאה ה־17, עד לגירושם הסופי בשנת 1669). תנועתם ונדודיהם של היהודים מליוורנו הם מן המפורסמות, ואף המהגרים מן המגרב היו חלק ממגמה זו¹². יצוין כי היסטוריונים של יהודי איטליה אינם מזכירים את ההגירה לקאֶן, ולפי שעה לא נמצאו לה ראיות במסמכים מליוורנו. יש רגליים לסברה, שהעדר עדויות איטלקיות בנידון נובע מן העובדה, שרוב המהגרים היו תושבים שבאו זה מקרוב.

בעוד שסוגיית נסיבות ההגירה לא נתבררה, מצויות עדויות על גורל הקבוצה בדרכה ליעד החדש ובמקום עצמו. מסתבר שקבוצת ליוורנו לא הגיעה במישרין ליעדה הסופי. היא נעצרה באי טובאגו (Tobago), השוכן מול חופי גוואיאנה בים הקאריבי, שהיה אז בריבונות הולנדית, כנראה כדי להתארגן לפני העלייה למקום מושבה¹³. ייתורנו של האי, שהביא לבחירתו כמקום ההתארגנות, היה קרבתו הרפה לחוף; תעלה רדודה של כ־15 ק"מ

בראזיל שהתיישבו באיזור הנהר אסיקיבו (Essequibo) שבגוויאנה הצפונית-ההולנדית. אזכור על התיישבות באסיקיבו בשנים אלה ראה גם H. J. Bloom, *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the 17th and 18th Centuries*, Penna 1937, pp. 150-152. על מאמצי החברה ההולנדית להודו המערבית מאז 1657 ליישב את איזור אסיקיבו כפיצוי על אבידותיה בבראזיל, ראה: H.G. Dalton, *The History of British Guiana*, II, London 1855, pp. 140-141

11 על פי סטטיסטיקה איטלקית רשמית היו בליוורנו 12,302 תושבים בשנת 1642, ומתוכם 1,175 יהודים. בשנת 1689 — 20,654 תושבים, ומתוכם 3,500 יהודים. ראה: R. Toaff, 'Statutie Leggi della "Nazione" di Livorno (II La Legislazione dal 1655 al 1677)', *RMI*, XXXIV (1968), p. 2. מבסס את המספרים הללו על מחקר של פארדי G. Pardi, 'Disegno della Storia demografica di Livorno', *Archivio Storico Italiano*, LXXVI, 1 (1948), pp. 36-39

12 יש לזכור כמובן, שגידול דימוגרפי עשוי לעתים לצמצם את מקורות הפרנסה ולדחוף להגירה. ייתכן שתעמולתו של דויד נשיא משכה משפחות אחדות מקרב פליטי אוראן לנסות את מזלן מעבר לים. ססיל רות מציין, כי היהודים שברחו מאוראן נתעכבו בליוורנו, אך נאלצו לעזוב את המקום מחמת קשיים כלכליים, ומאה ועשרים מהם הפליגו לאמריקה בשנת 1660, באונייה 'Monte del Cisne'. אולם רות אינו מציין אם הפליגו הישר לעולם החדש או נתעכבו בהולנד (האפשרות השנייה נראית סבירה). ראה: C. Roth, 'Notes sur les Marranes de Livorno', *REJ*, XCI (VII-IX, 1931), N. 181, pp. 1-27. סיבה אפשרית נוספת להגירה היא המסוי הכבד באותה תקופה. במיוחד אמורים הדברים בעלאת תעריפי מכס לגבי סוחרים זרים. ראה: R. Toaff, 'Livorno, comunita-sefardita', *RMI*, XXXVIII (1972), pp. 203-205. וכן מאמרו של א' מילנו ז"ל, שם: C. Milano, 'La Costituzione della "Livornina" del 1593', *RMI*, XXXIV (1968), pp. 394-396. על האופי הניידי של יהודי ליוורנו ראה לאחרונה: מ' רוזן, 'ארכיון לשכת המסחר במרסיי — מקור לתולדות קהילות ישראל בלבאנט ובצפון-אפריקה', פעמים, 9 (תשמ"א), עמ' 115-117, והערות 21-27 שם.

13 בין חברי הקבוצה היה המשורר מיגואל דניאל לוי די בארrios (Miguel Daniel Levi de Barrios). מדיווחו אנו למדים כי בטובאגו מתה עלי אשתו (הראשונה) דבורה לבית ב'אד (Vaetz), ושבעקבות האסון חזר לאירופה והתיישב באמסטרדם. רעיית המשורר נפטרה ב־20 ביולי 1660. ראה: W. Ch. Pieterse, *Daniel Levi de Barrios als Geschiedenisshriver van de Portugees — Israelitische Gementee te Amsterdam in zijn Triumpho del Gobierno Popular*, Amsterdam 1968, p. 10. לעיל, הערה 10.

מפרידה בינו לבין חוף ונצואלה של היום. ככל הנראה שימש טובאגו כבר כשלוש שנים קודם לכן תחנת מעבר למתיישבים שבאו לחלקה הצפוני של גוואיאנה¹⁴. הקבוצה הגיעה לאי קאין בספטמבר 1660 וחבריה נתקלו בהתנגדות להתיישבותם מצדו של הממונה ההולנדי במקום, יאן קלאסן לאנגדייק (Jan Klassen Langedijk). כנראה שהלה ויתר לבסוף ומסר את האי לידי דויד נשיא, בהתאם לכתב הזכויות שהיה ברשותו¹⁵. המסמך בן שמונה עשר הסעיפים שהוענק לדויד נשיא ולשותפיו על-ידי 'מועצת ה-19 ובעלי המניות' של החברה הממלכתית של זלנדיה, הכיל זכויות נרחבות בכל הנוגע לרכוש, חופש דיג, שיפוט, מסחר והובלה (כולל תפיסת עבדים בלב ים), שחרור ממסים לתקופה של עשר עד עשרים שנה, ועוד. במסמך מובטחות במפורש לדויד נשיא ולאנשיו חירויות דתיות, בדומה לאלה שנהנו מהן יהודי אמשטרדם¹⁶. כיוון שהקבוצה האיטלקית השתייכה ללשכת זלנדיה של החברה ההולנדית, נתכנה היישוב שהקימה בשם 'זלנדיה החדשה'. כעבור כמה שנים, בעת כיבוש המושבה על-ידי הצרפתים, בפיקודו של הגנרל לפבר דה-לה-באר (Lefebvre de la Barre) ב-15 במאי 1664, נזכרים חלק מחברי הקבוצה כחקלאים מבוססים בחוותם ברמיר (Remire, השוכנת באי, מזרחית לשפך הנהר קאין לים). בספרות המועטה הדנה בפרשת ההתיישבות היהודית בקאין, מקובלת הדעה שהצרפתים גירשו את היהודים מן המקום, והחזירום כביכול לנמל לה-רושל שבצרפת, מקום שממנו יצא לדרכו חיל הכיבוש¹⁷. לפי גירסה אחרת הם נתפזרו בגוואינה הצפונית ההולנדית, דהיינו בדמרורה

14 לעניין זה ראה הריון לעיל, הערה 10.

15 פרטים מעניינים על כך, המזכירים בקצת את התנכלותו של פטר סטיוויסאנט (Peter Stuyvesant), מושלה של 'אמשטרדם החדשה', לעשרים ושלוש המשפחות הפורטוגליות, הובאו על-ידי J. Zwarts, 'Een Episode mit de Joodsche Kolonisatie van Guyana (1660)', *West Indische Gids (=WIG)*, IX (1928), pp. 519-530. לפי עדויות שנמסרו בידי הנוטריון מאמשטרדם — פדהואיסן (Padthuysen), ניסה המושל הנזכר לסחוט כספים מהמתיישבים, אסר עליהם לרדת מאוניות וכו'. *Bio-Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Amsterdam 1969, IV, p. 38/1. המילון הביוגרפי ההולנדי הנ"ל מציין שלאנגדייק היה סוחר מאמשטרדם שהגיע לקאין בשנת 1655, עם שלושים או ארבעים איש, בספינה שהוא עצמו צייד אותה. כוונתו היתה לגדל סוכר באי קאין, אך ניסיון זה נכשל כנראה. אחרי לאנגדייק הגיע לקאין — מטעמה של החברה הממלכתית ההולנדית — 'יהודי אחד ששמו נשיא בתור מושל המקום'. בלום (לעיל, הערה 10), עמ' 152–154, מציין, בהסתמכו על מסמכי פדהואיסן הנ"ל, כי לאנגדייק שימש גם מושל אסיקבו.

16 המסמך נתפרסם לראשונה ב'מסה היסטורית' (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 113–122 (בהוצאה האמריקאית, עמ' 183–188). כן פורסם על ידי אופנהיים (ראה אופנהיים א' [לעיל, הערה 10], נספח V עמ' 183–186). דומה שיש לראות מסמך זה במסגרת פעולות התעמולה והתמרצים מטעמן של המעצמות הקולוניאליות דאז. גם האנגלים והצרפתים הציעו זכויות דומות כדי למשוך מתיישבים למושבותיהם. עם זאת ראוי לציון האזכור המפורש של חירויות הדת (סעיף 7, ראה פאקסימיליה, עמ' 116). כן שונה מסמך זה ממסמכים בריטיים וצרפתיים, בכך שהללו נתנו ל'בעל הטריטוריה' לפי צו מלכותי ומהווים מעין פרוספקט כללי למעוניינים, ואילו מסמך זה הופנה ליזם פרטי — לדויד נשיא עצמו, והעניק לו סמכויות נרחבות לגייס, לארגן ולהוביל מתיישבים, ואף לאכוף רצונו עליהם.

17 טיעון זה בדבר הגירוש ללה-רושל מסתמך על מידע והשערות מוטעים: בספר 'מסה היסטורית' (לעיל, הערה 9), בתרגומו האנגלי, עמ' 25, נאמר, כי מפקד חיל המשלוח הצרפתי דה-לה-באר הביא עמו 'מספר נוצרים ויהודים מלה-רושל'. נראה שמקורה של ידיעה זו הוא בתיאורו של הכרוניקאי ההולנדי

(Demerara), באסיקבו ובפומרון (Pomeroon) – שלושת הפלכים של גוואיאנה העצמאית בימינו – ובסורינאם¹⁸. בדיקת הנושא בארכיון הלאומי הצרפתי מעלה תמונה שונה. בעת העברת השלטון על האי לידי הצרפתים נחתם הסכם כניעה בין מפקד חיל המשלוח הצרפתי, הגנרל דה-לה-באר, לבין נציג החברה ההולנדית לאיי הודו המערבית, גוארין קויריניוס שפרנגר (Guerin-Quirinius Spranger). במסמך זה התחייבו הכובשים לכבד את זכויותיהם של היהודים במושבה: ... 'שהאומה היהודית מבקשת אף היא לקיים מצוות דתה בהתאם לאמור בסעיף הקודם...' (סעיף 7 [לעיל, הערה 16])¹⁹. המסמך מעיד על רצונם של ההולנדים להבטיח את רציפות נוכחותם ופעילותם הכלכלית של היהודים בטריטוריה, בהניחם עדיין כי יוכלו להנות מייתרונותיה. הוא אף מצביע על נכונותו של מפקד הכוחות הצרפתים, דה-לה-באר, לקבל ללא סייג את דרישות ההולנדים, ולחתום על מסמך רשמי (בפני נוטריין הולנדי) בנידון.

אמנם המפקד הצרפתי העביר את ההסכם למטרופולין לאישור הממונה עליו – האחראי על 'אמריקה הצרפתית' של אותם הימים, המרקיז פרוכיל דה-טראסי (Prouville de Tracy) אך זה האחרון רשם, ליד הסעיפים לטובת היהודים, כי על דה-לה-באר להחליט בנידון בעצמו. במלים אחרות הוא נמנע מנקיטת עמדה, והותיר בידי ראש הכוח הכובש את זכות ההכרעה כיצד לנהוג ביהודים. בתקופה הנידונה נחשבו היהודים בצרפת לכת כופרת, שנסבלה אמנם במחוזות מסוימים, אך לא זכתה להכרה של ממש; ואולם נוכחותם במושבות היתה תופעה חדשה לגמרי, ומכאן אולי מבוכת השלטונות המרכזיים. דומה שתגובת האדמיניסטרציה היא מסימניה של הגישה התועלתנית החדשה כלפי היהודים, שנתגבשה לאור מגמותיו של המרקאנטיליזם הממלכתי ביוזמת קולבר²⁰.

J.J. Hartsinck, *Beschryving van Guiana of de Wilde Kust van Zuid-America*, I-II, Amsterdam 1770, שאין בהישג ידינו. וכבר הצביע ש' אופנהיים על מקורותיה המפוקפקים של ידיעה זו (ראה אופנהיים, א' [לעיל, הערה 10], עמ' 135, 148).

18 מפליא שחוקר זהיר כמו אופנהיים (לעיל, הערה 10), הסתפק במקורות ההולנדיים והאנגליים לגבי קאין. מדיניותו אנו למדים על התיישבות באזורי הנהרות פומרון ואסיקבו, ואכן לא מן הנמנע שהיה קיים קשר בין המושבות היהודיות שבכל אחת משלוש הגוואיאנות, ושבעקבות הכיבוש הצרפתי הצטרפו מתיישבים מספר מקאין לאחת המושבות הצפונית יותר (אופנהיים גם מניח שם הצטרפות יהודים מסורינאם ליישוב בקאין [אופנהיים א' [לעיל, הערה 10], עמ' 139]). אופנהיים (שם, עמ' 160–161) מצא קבוצה נוספת של עשרים וחמש משפחות מליורנו, אשר נשלחה לאיזור פומרון כבר בשנת 1658, על-פי כתב-סמכות מינורא אותה שנה, שניתן גם הוא לדויד נשיא; ראה לעיל, הערה 10.

19 המסמך בשם 'Articles et Conditions' ('סעיפים ותנאים') נמצא בארכיון הלאומי הצרפתי, תחת הסימנים Colonies, F3 22 גיליון 86, וכן בתקן C 14/1 Colonies. (מסמך זה לא נזכר כל עיקר על-ידי החוקרים האמריקאים.)

20 כיבוש קאין מסמל פתיחת תקופה חדשה של מרקאנטיליזם ממלכתי בהנהגתו של קולבר. לאחר הניסיונות והכישלונות של סוחרים והרפתקנים מנורמנדיה. הקבוצה החשובה בהם הינה החברה מבירת המחוז רואן (Rouen); המתרגם האנגלי של ה'מסה ההיסטורית' [לעיל, הערה 9], כתב בטעות Rohan, ראה שם, עמ' 24. המגמה היתה להביא לתנופת התיישבות חדשה, ובאוגוסט 1663 אורגנה מחדש חברה בשם 'החברה למען היכשה באמריקה או צרפת באיזור קו המשווה' (Compagnie de Terre Ferme)

אמנם אין עדות ישירה על החלטת השלטונות המקומיים, דהיינו מה עשה המושל בפועל, האביר דה-ליזי (Chevalier de Lézy; אחיו של הכובש דה-לה-באר), עד אשר הגיעו ההוראות מצרפת, אך אין להניח שהתנכר להתחייבות עליה חתם אחיו הבכור. יש לזכור, כי המיסיונרים הישועים, אויביו המושבעים של הפראגמטיזם המרקאנטיליסטי, טרם הגיעו לאי, ומספר הלבנים במושבה החדשה היה קטן. במצב זה היו איפוא היהודים גורם דימוגרפי רצוי, ויש לשער שהדבר לא נעלם מעיני דה-ליזי.

מעין בספרות ובמסמכים הנוגעים לעניין עולה בברור, כי יהודים המשיכו לחיות במושבה ולעבד את אדמות רמיר עד לכיבוש נוסף, שלוש שנים אחרי הכיבוש הצרפתי, הפעם על-ידי הבריטים, בפיקודו של סיר ג'ון הארמן (Sir John Harman). הכובשים האנגלים לקחו את כל היהודים בשבי, יחד עם תושבים לבנים נוספים, והעבירו צפונה, לגוואיאנה הבריטית (שעברה זמן קצר לאחר-מכן לידי ההולנדים)²¹. אלה היו המתיישבים היהודים הראשונים של גוואיאנה, הם שסייעו לפיתוחה ולאחר זמן אף השתלבו בקהילה אחת עם פליטי ברזיל היהודים, המוזכרים בראשית דברינו.

יש להניח שמגמת האנגלים בהרחקת היהודים מקאָן היתה לגרום נזק נוסף לצרפתים, על-ידי הוצאת גורם מועיל מבחינה כלכלית מן המקום; המניע הכלכלי הביא כזכור את הממשל הצרפתי המרכזי להשאיר דווקא את היהודים בקאָן. הכובשים האנגלים של קאָן לא החזיקו במקום, אך לפני שעזבוהו החריבו את המבצרים והשמירו את החוות הצרפתיות, וביניהן את החוות של רמיר, שנחשבו הטובות והפוריות ביותר בקאָן. אחרי שהצרפתים חזרו לשלוט בקאָן, דיווחו השלטונות המקומיים למטרופולין עד כמה יש להצטער על הרס

Colonies (de l'Amerique ou France Equinoxiale). ראה תיעוד בארכיון הלאומי הצרפתי בסדרה F3/313. האינטרס המרקאנטיליסטי העניק הן לפרוטסטנטים והן ליהודים תפקיד כלכלי חשוב למדי במפעל הקולוניאטורי. נראה שעל רקע זה יש להבין את הסכמת המפקדה הצרפתית המרכזית להבטיח את תריות הדת ליהודי קאָן.

21 קאָן נכבשה על-ידי האנגלים ב-23 בספטמבר 1667; לאחר קרבות קשים השתלטו הכובשים על כל המושבה. אחרי שהרסו את התשתית, את המבצרים ואת בנייני המנהלה הצרפתים וגרמו נזק רב למושבה, הפליגו משם ב-3 באוקטובר אותה שנה. כך לפי התיאור בארכיון הצרפתי, תחת Colonies C14/1, גיליון מס' 110. המקור האנגלי הרשמי על הכיבוש נמצא בארכיון הכללי, ב-Public Record Office (P.R.O.) והוא מתואר בפרוטרוט בספר—*Calendar of State Papers, Colonial Series—America & West Indies, 1661–1668*, London 1880, pp. 487–489. בין היתר מתואר הקרב במקום הנקרא Armyre שהיו בו כשישים-שבעים בתים, ובהם התבצרו הצרפתים תוך כדי נסיגה (שם, עמ' 488). יש לזוהות את המקום עם Remire. הקרב התחולל איפוא במרכז היישוב היהודי. בקרב זה נפצע המושל הצרפתי דה-ליזי. עוד מסופר שם שמפקד חיל המשלוח, סיר ג'ון הארמן, דיווח ב-25 בספטמבר 1667 לממונים עליו 'שאין ביכולתו לקחת עמו את כל השבויים הצרפתים ועל-כן החליט להוביל עמו את היהודים ומספר גדול ככל האפשר של שבויים צרפתים שהינם בני-החלפה' (ובמקור: '... that he could not carry off all the French prisoners so it was resolved to carry off the: Jews and as many prisoners as are fit for exchange' (שם, עמ' 489). הכוונה להשאיר את המושבה ללא לבנים, כלומר ללא כוחות יצרניים, ברורה פה לחלוטין. והשווה גם לתיאור ביומנו של קולונל ויליאם ביאם: William Byam, British Museum, Mss. No. A 3.662 f. 42.

זה, ובמשמע גם על עזיבת המתיישבים היהודים²². כאמור, לא נודע אם יהודים אכן חזרו לאי, הנתון תחת שלטון צרפת, כדי להקים את הריסות חוותיהם. סביר להניח שלא עשו כן, לאור השינוי החריף לרעה בהתייחסות לנוכחותם של יהודים במושבות הצרפתיות²³. ברם, הבעת צער רשמית זו, בתוספת קריאה לשובם של החוואים היהודים, וכן המידע שבמקורות הבריטיים, מאשרים את המסקנות הבאות:

- (א) ההתיישבות היהודית בקאן, שהחלה בשנת 1660, תחת שלטון הולנד, התקיימה ברציפות — אף תחת השלטון הצרפתי — עד לשנת 1667;
- (ב) המתיישבים היהודים היו בין החקלאים המצליחים בגוויאנה; לשון אחר: היהודים היו מחלוצי החקלאות הטروفית ביבשת הדרומית של אמריקה. מתיישבים אלה הצטרפו בסוף שנת 1667 ליישוב היהודי בסורינאם והשתלבו בו, ויש יסוד להניח שאף סייעו לשגשוגו של קיבוץ יהודי זה, אשר נתקיים עד לימינו²⁴;
- (ג) הצלחת 'יוזמת קאן', בה נטלו חלק יהודים פורטוגאלים מבני הפזורה האיברית, הינה

22 על תוצאות הכיבוש הבריטי השווה בארכיון הלאומי הצרפתי, במסמך Colonies F3/22, גיליונות 31–34, ובייחוד גיליון 35, שבו מוזכרת העברת היהודים מרמיר לסורינאם. שם נאמר כי חוותיהם היו 'הטובות ביותר והמעובדות היטב' ('Les meilleurs et les mieux plantés'); כן נאמר שם, שהיהודים הקימו טחנות-רוח במקום ושהכל שומם עתה... (גיליון 36, שם). עוד נמסר כי נתפרסמה קריאה למתיישבים יהודים חרשים (נוסחה אינו נמצא שם). מאידך גיסא, הוסיף מי שהוסיף, שלגבי התרת שובם של היהודים אין די בהחלטה מקומית באיים הקריביים, אלא נחוצה הוראה מפורשת של 'החברה להודו המערבית'.

23 אמנם כעבור תשע שנים, בשנת 1676, כבש האדמיראל ההולנדי בינקס (Bincks) את המקום, אך בשנת 1679 הוא חזר שוב לידי צרפת. עידן הסובלנות הדתית במושבות הצרפתיות נסתיים עם בואם של הנוזרים הישועים, ועם התגברות השפעתם בחצרו של לואי ה-14. בשנת 1685 יצא איסור ממלכתי מוחלט על נוכחות יהודית כלשהי במושבות. האיסור נתפרסם בסעיף הראשון ב'קוד השחור' המפורסם (Code Noir). סמוך לזמן הזה יצא גם צו הגירוש ליהודי האי מארטיניק, שהוצא אל הפועל בשנת 1683. לאור עובדות אלה ניתן לאמר שהבריטים, ביריבותם עם הצרפתים, עשו שלא במתכוון חסד עם מתיישבי קאן. תמוהים דבריה של אלקין (ראה: J. L. Elkin, *Jews of the Latin American* (Republics, Chapel Hill 1980, p. 19) כי: 'המונרכיה הצרפתית העניקה ליהודים את הזכות להתיישב בטריטוריות צרפתיות, בצורת סידרה של כתבי-זכויות שהוצאו מהמאה ה-12 ועד המאה ה-18'. קביעה זו תקפה רק באשר ליישובי היהודים הפורטוגאלים שבצרפת בתקופה זו.

24 להערכת הצלחתם של המתיישבים היהודים בגוויאנה הצרפתית וגם בסורינאם, נציין כי ניסיונות ההתיישבות הצרפתים באזורים אלה נסתיימו לא פעם בכישלון חרוץ ואף בשואה ממש, למרות ההשקעה העצומה במשאבים ובכוח אדם. ראה: J.B. Labat, *Voyage du chevalier des Marchais en Guinée et à Cayenne*, Paris 1750, III, pp. 92–95, 214; *Mémoires de Malouet (Pierre-Victor)*. Paris 1874², t. II, pp. 74–86 passim. נעלה מכל ספק הוא שחקלאות טרופית דורשת הכנות מדוקדקות, יכולת הסתגלות וידע רב. הכישלונות הללו ודומיהם מבליטים ביתר שאת את תחמדתם והצלחתם של החוואים היהודיים בגוויאנה הצרפתית עד לעקירתם משם בכוח.

פרשה נוספת של הגירה יהודית (בין חופשית, בין כפויה), התיישבות והסתגלות לתנאי קיום משתנים.²⁵

25 על גורלם של 'ברזילאים' שהתיישבו באי מארטיניק ואחר-כך בסאינט-דומינג (האיטי), וכן על המתיישבים שחיו תחת ריבונות בריטית, נייחד את הדיבור בהזדמנות אחרת. מאז שנות השישים של המאה הי"ז לא נתחדש היישוב היהודי בקאן ושמה אינו משתלב עוד בתולדות-עם-ישראל (להוציא, אם נרצה, את פרשת דרייפוס), אך ייתכן שבכל זאת השאיר עקבות לאורך ימים. האנתרופולוג הצרפתי רוז'ה באסטיד (Roger Bastide) מזכיר, במחקר שהתפרסם בשלהי שנות השישים, 'ארבעה כפרים של השבט ג'וקה (Djuka)... המיושבים ביהודים מרונים': R. Bastide, *Les Amériques Noires* (השבט ג'וקה, או אוקה [Awka] הינו אחד מארבעה שבטי-השחורים, המכונים Bosnegers בהולנדית, ו-Bush-Negroes באנגלית. הם חיים לאורך נהרות סורינאם וגוויאנה הצרפתית). בדבריו על 'היהודים המארוניים' — מושג חדש המעורר תמיהה — הסתמך המחבר על מאמרו של Y. Debbasch, 'Le Marronage, Essai sur la désertion de l'esclave antillais', *Année Sociologique*, 3ème Serie, 1961, pp. 1–112. במחקר זה מדובר בעבדים שנטשו את החוות והתאגדו בקבוצות משוטטים ושוודדים נוודים, וחלקם אף הקימו כפרים משלהם. התופעה האחרונה היתה נפוצה במרחבי גוויאנה כולה. המובאה על 'הכפרים המארוניים היהודיים' באה בעמוד 99, הערה 3, תוך הסתמכות על דו"ח צרפתי מינואר 1861, שבו נזכרים ארבעה-עשר כפרים, 'מהם, בארבעה יושבים יהודים-מארוניים'. הוא נמצא בארכיון הצרפתי הלאומי תחת הסימן F.O.M. Guyane D3 (1) = Doc. p. 191, ועדיין יש לבדוק דיווחשבון זה באופן מדוקדק. דיבאש מזכיר סימנים 'לפרחליטים יהודי'. על 'בני-כלאיים' כאלה לא מצאנו עדויות מאשרות או משלמות, אך ייתכן כי התייחסות זו ליהודים בשבט שמקורו בעבדים אפריקנים שהתמרדו בגוויאנה הצרפתית, משמרת את זיכרון הנוכחות היהודית באיזור זה מאתיים שנה קודם לכן. לעצם העניין, כדאי היה שאתרופולוגים יתנו דעתם על תופעה זו.

